

Scriptorium
nostrum

Num. I-II

MMXV

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

SCRIPTORIUM NOSTRUM

**ЕЛЕКТРОННИЙ
ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ**

2015

№ 1-2

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович – д. і. н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету (головний редактор).

Коник Олександр Олександрович – д. і. н., професор кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету (заступник головного редактора).

Михайленко Галина Миколаївна – к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету (відповідальний секретар).

Капарулін Юрій Валерійович – к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету (технічний редактор).

Ващенко Володимир Володимирович – д. і. н., професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Верба Ігор Володимирович – д. і. н., професор кафедри історії Росії історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Водотика Сергій Григорович – д. і. н., професор кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.

Грибовський Владислав Володимирович – к. і. н., науковий редактор видавництва «Герда» (м. Дніпропетровськ).

Колесник Ірина Іванівна – д. і. н., професор, провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України (м. Київ).

Константінова Вікторія Миколаївна – д. і. н., професор кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

Лиман Ігор Ігорович – д. і. н., професор, завідувач кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

Мільчев Володимир Іванович – д. і. н., професор, декан історичного факультету Запорізького національного університету.

Новацький Роман (NowackiRoman) – доктор габілітований, професор, Політехніка Опольська.

Сень Дмитро Володимирович – д. і. н., професор Південного федерального університету (м. Ростов-на-Дону, Російська федерація).

Серженга Павел (Sierżęga Paweł) – доктор габілітований, професор, Жешівський університет.

Степнік Анджей (Stepnik Andrzej) – доктор габілітований, професор, Університет імені Марії Кюрі-Склодовської у Любліні.

Тельвак Віталій Васильович – д. і. н., професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Трепавлов Вадим Винцерович – д. і. н., професор, головний науковий співробітник Інституту російської історії РАН, керівник Центру історії народів Росії та міжетнічних відносин (м. Москва, РФ).

Цибуленко Лариса Олександрівна – к. і. н., доцент, завідувач кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.

Цибуленко Геннадій Володимирович – к. і. н., доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.

Ясь Олексій Васильович – д. і. н., провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України (м. Київ).

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою Редколегії. Відповідальність за точність цитувань несе Автор.

SCRIPTORIUM NOSTRUM

Електронний історичний журнал. Заснований 2014 р. (рішення Вченої ради Херсонського державного університету, протокол № 13, від 26.06.2014). Виходить 3 рази на рік. Головний редактор В. Андрєєв

SCRIPTORIUM NOSTRUM

Electronic History Journal – founded 2014. (the resolution of the Academic Council of Kherson state university, protocol №13 from 26.06.2014). It is published 3 times a year. The chief editor V. Andreev

Адреса редакції: Херсонський державний університет, провулок 40 років Жовтня 47, кабінет 403, Херсон, Херсонська область, 73000, Україна.

Address of the editorial office: Kherson State University, provulok 40 rokiv Zhovtynya 47, office 403, Kherson, Kherson oblast, 73000, Ukraine.

E-mail: Scriptorium@ukr.net

ЗМІСТ

Studiis

Інтелектуальна історія

Andreyev Vitaliy

«Epoch theory» by Viktor Petrov: frustrated revolution of the Ukrainian historiography 7

Тельвак Віталій

«Добрий історик, але поганий політик»: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року 35

Добровольська Вікторія

Роль М. Ланге у справі організації вищої жіночої освіти в Одесі на початку XX століття 65

Кузьменко Андрій

Внесок Аполлона Скальковського у процес інституціоналізації досліджень з історії України 78

Водотика Сергій, Савенок Людмила

Сучасний погляд на історіографічний доробок історії Магдебурзького права в Україні 85

Самойленко Ілона

Польові археологічні колекції як основа музейного зібрання (на прикладі музею Херсонського державного університету) 99

Історія України

Сидорович Єгор

Французьке купецтво в комерційних операціях на Півдні України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. 107

Савченко Ірина

Формування та розвиток державних установ губерній Південної України в перші десятиріччя XIX ст. 116

Коник Олександр	
Українські селянські депутати Державної думи Російської імперії – учасники війн і збройних конфліктів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	131
Іванчишен Віталій	
Продукція подільських майстрів-каменотесів на території Херсонської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Торговельні взаємозв'язки та особливості побутування.....	144
Капарулін Юрій	
До історії військового будівництва в Українській державі: «Схема проходження служби старшинами Генерального штабу»	155
Павленко Віктор	
З історії Херсонської міліції (20-ті роки ХХ ст.).....	166
Цибуленко Геннадій	
Система натурального оподаткування на Херсонщині в умовах окупації 1941–1944 рр.	177
Зеркаль Микола	
Зміни політики вищих органів державної влади України в галузі освіти етнічних меншин (1990–2000-і роки)	199
Ломака Олександр	
Джерела дослідження етнічних процесів на Кіровоградщині в кінці 40-х – на початку 90-х років ХХ століття.....	212
Кузовова Наталя	
Інформатизація архівної справи в Україні (1991–2014 рр.): історичні та правові аспекти	223

Всесвітня історія

Пилипчук Ярослав	
Родоплемінна структура Дашт-і-Кипчак	240

Міждисциплінарні дослідження

Мойсієнко Іван, Суднік-Войциковська Барбара	
Збереження фіторізноманіття на курганах в Херсонській області.....	261

Reviews

- Відкриття наріжного каменю сакральної історії України: Моргун В.А. Мар. «Поема вольного народу». Вступ до сакральної історії України. – Київ-Донецьк: Тов. видавничо-поліграфічне підприємство «Промінь», 2013. – 168 с. **(Віталій Андрєєв, Дмитро Новгородський)** 282
- Слодчук Януш. Історія планування та будівництва міст. – Ополе: видавництво Опольського університету, 2012. – 441 с. (Słodczyk Janusz. Historia Planowania i Budowy Miast. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2012, 442 s.) **(Вікторія Константінова)** 289
- Михайленко Галина. Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.): інтелектуальна біографія історика. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика». – 2014 . – 312 с. **(Юрій Давиденко)** 292

Annales

- Бессонова Марина, Маклюк Ольга**
Історична пам'ять щодо образу «іншого українця»: науковий проект у Запоріжжі
..... 296
- Цибуленко Лариса**
Україна та польський досвід реформування на порубіжжі століть 307
- Contents** 312

УДК 930.1:303.446.4

*Віталій Тельвак**

**«ДОБРИЙ ІСТОРИК, АЛЕ ПОГАНИЙ ПОЛІТИК»:
РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
ПІСЛЯ 1914 РОКУ**

Українська історія першої половини ХХ ст. відзначилася не лише боротьбою за державну незалежність, а й формуванням українського погляду на увесь спектр східноєвропейської історичної проблематики. Визначну роль в обох процесах відіграв М. Грушевський. Тож, стаття присвячена аналізу рецепції політичної та наукової спадщини М. Грушевського після 1914 р. Відзначається, що оцінки сучасниками наукового доробку вченого тісно переплелися з характеристиками публіцистичної творчості та, особливо, громадсько-політичної діяльності. Щодо рецензентів, у статті говориться, що окрім фахових істориків серед них бачимо й літературознавців, філософів, публіцистів, громадських діячів.

Ключові слова: *М. Грушевський, рецензування, мотиваційні тенденції, наукова творчість, оцінки.*

Перша світова війна стала своєрідним вододілом у житті та творчості М. Грушевського. Останнє двадцятиліття видатного вченого було сповнене небезпек арешту й заслання, самовідданої державотворчої діяльності, труднощів еміграції й спроб налагодження скільки-небудь систематичної праці в умовах становлення сталінської диктатури. Різкої зміни зазнали також і звичні умови та форми інтелектуальної праці вченого. Перебуваючи в епіцентрі українського національного руху, живо реагуючи на суспільні запити, М. Грушевський був змушений усе більше віддаватися публіцистичній, громадсько-політичній та державотворчій праці, що відсувало власне наукову діяльність на другий план. З іншого боку, наукові та науково-популярні тексти й численні публіцистичні виступи автора «Історії України-Руси» несли на собі у той час настільки помітний відбиток історичних подій, які переживали українці, що це призводило до постійного взаємовпливу цих сфер творчості видатного діяча, сприяло

* Доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

витворенню цікавого феномену історичної публіцистики, до певної міри унікального в українській культурі. Така подібність обставин творчості М. Грушевського воєнного, революційного, еміграційного та радянського періодів його життя та діяльності (насамперед, постійна невлаштованість побуту, що не дозволяла налагодити планомірну наукову діяльність, а також численні загрози, якими був насичений той неспокійний час) наклали помітний відбиток на специфіку обговорення творчості вченого тієї доби. Як і в інтелектуальній діяльності М. Грушевського, у її сприйнятті сучасниками оцінки наукового доробку надзвичайно тісно переплелися з характеристиками публіцистичної творчості та, особливо, громадсько-політичної діяльності. Більшість оглядачів наукових, літературних і публіцистичних творів ученого прямо чи завуальовано пригадували читачеві його політичне минуле голови відродженої української держави та одного з лідерів наддніпрянських есерів. Усе це й дає нам підстави розглядати грушевськознавчу рефлексію після 1914 р. як органічний і цілісний історіографічний феномен.

Рецензування (мотивація, інтенсивність, географія)

Говорячи про обставини звернення сучасників М. Грушевського до його праць у роки війни та міжвоєнний час, можемо відзначити п'ять періодів, у межах яких виразно домінували ті чи інші мотиви. У перші роки війни, які М. Грушевський провів на засланні (кінець 1914 р. – початок 1917 р.), цікавість до вченого була складовою загального зростання уваги до українського питання з обох боків фронту. Оскільки в пропагандистській діяльності багатьох партій та організацій праці М. Грушевського посідали доволі помітне місце, а у патріотичній періодиці був розтиражований його образ в'язня сумління, про вченого заговорили далеко поза академічними колами. Про тогочасні мотиви звернення до ідей М. Грушевського промовисто свідчить той факт, що критичні відзиви на твори українського історика друкувалися виключно на шпальтах громадсько-політичної періодици. При цьому йшлося або про популяризацію

його ідей (в українських виданнях та періодиці держав Четвертного союзу), або про опонування їм (головно на сторінках польської та російської публіцистики), або навіть про свідоме замовчування, як це було у Великобританії, де ввели офіційну заборону на поширення літератури про Україну.

Подібною була й мотивація звернень до творчості М. Грушевського у наступний – революційний період, початок якому поклало обрання вченого в березні 1917 р. головою Центральної Ради та його переїзд до Києва. Політична діяльність історика, з одного боку, привернула до нього увагу широких кіл світової громадськості, з іншого, ще більше пов'язала два аспекти його діяльності – суспільно-політичний та культурно-науковий. З того часу практично всі оглядачі та рецензенти, оцінюючи наукову творчість М. Грушевського, неодмінно – у більш чи менш завуальованій формі – враховували його політичний досвід на чолі відродженої України. Сприяло цьому також і те, що відгукуючись на виклики доби, більшість вільного від обов'язків глави парламенту часу учений віддавав публіцистичній праці, в якій, вміло оперуючи історичною аргументацією, пояснював широким колам читачів своє бачення перспектив молодого держави та логіку дій її творців. Зрозуміло, що й мотивація у зверненні до таких текстів полярно відрізнялася в різних національних середовищах.

Так, українські оглядачі були у захваті від вміння М. Грушевського допасувати свій талант до запитів найширших кіл громадськості. На сторінках «Літературно-наукового вісника», наприклад, зазначалося: «Потреба в літературі політичній величезна, а задовольнити її нелегко. Тяжкий нагніт минулого не дав завчасу підготувати потрібне і довелося ту літературу, скористувавшись дечим ціннішим з попереднього надбання, творити наново. [...] Та проте знайшла, визнаючи велику вагу цієї справи, наша інтелігенція час і на ту роботу. Приклад подав проф. Грушевський, що стоїть у самому центрі нашого політичного життя і бере найдіяльнішу в ньому участь, а проте спромігся одночасно зробити цінну вкладку в нашу новонароджену політичну літературу, проказуючи стежку, якою

повинні йти духові проводирі нашого народу, організуючи його й освітлюючи потреби й завдання сучасності» [6, с.155].

В періодичних виданнях наших сусідів, навпаки, бачимо безоглядне заперечення або й профанацію головних тез історичної публіцистики тогочасного лідера українства. Російські та польські оглядачі переконували своїх читачів, що «політик в Грушевському остаточно перемиг ученого» [21, с. 21]. Західні ж критики творчості голови Центральної Ради, виходячи з власних політичних симпатій і бачення ситуації, переважно популяризували аргументи українських публіцистів або їх опонентів. Підтвердженням сказаного є виразне домінування у той час серед оглядачів праць М. Грушевського публіцистів над фаховими істориками, як також і той факт, що критичні відзиви частіше з'являлися на шпальтах громадсько-політичної, а не наукової періодики.

До скільки-небудь систематичної наукової праці М. Грушевський зміг повернутися лише на еміграції, куди виїхав у 1919 р. Видання восьмого тому «Історії України-Руси», перших частин «Історії української літератури» та низки соціологічних праць, привернуло увагу представників академічного світу до колишнього голови українського парламенту. Втім, і тут академічна мотивація нерідко була наслідком колишньої політичної слави видатного вченого. Свідчення цього знаходимо у рецензіях американських та західноєвропейських оглядачів, котрі відверто називали мотивом своєї критичної уваги згадану обставину [30, р. 666-667; 31, с. 296]. Про маргінальність академічної мотивації рецепції творчості М. Грушевського у тогочасному неукраїнському середовищі промовисто говорить і той факт, що його ім'я практично «зникло» зі шпальт польських періодичних видань, чиї дописувачі зосередилися на ідейній боротьбі з молодшим поколінням українських діячів, як пропагандистами більш радикальних ідей.

Серед українських оглядачів тогочасної творчості М. Грушевського уперше окреслилися мотиваційні тенденції, котрі надалі, фактично до самої трагічної смерті видатного вченого, будуть тільки поглиблюватися. Перша – академічно-

популяризаційна – була властива нечисленним політичним симпатикам історика, котрі переважно залишилися на Наддніпрянщині. Вони (наприклад, В. Данилевич, О. Дорошкевич, В. Романовський) вважали за потрібне донести до читача велич постаті Грушевського-науковця і воліли не згадувати його як активного політика. Серед тогочасних симпатиків праці вченого, щоправда з певними застереженнями, назвемо і його найбільш близьких галицьких учнів (приміром, І. Крип'якевича та В. Гарасимчука), котрі були свідомі наукової величі вчителя.

Поряд із відзначеною вище тенденцією, у досліджуваній період у середовищі українських оглядачів з'явилася мотивація ідейного заперечення історіографічних поглядів М. Грушевського як виразника застарілої історичної ідеології. Найраніше вона окреслилася в публіцистиці його колишніх опонентів часів української революції, котрі на еміграції представляли консервативний табір. Виопуклюючи прорахунки історика як голови української держави, вони (Д. Дорошенко, В. Липинський, С. Томашівський та ін.) заклали традицію симбіотичного пов'язання його наукових ідей і суспільно-політичних гасел, що стала особливо популярною в другій половині ХХ ст. Покликуючись лише на прорадянські тези еміграційної публіцистики М. Грушевського і цілковито замовчуючи голошені ним у попередній революційний період незалежницькі ідеї, вони переконували свого читача в органічному «анти державництві» вченого, що й було, нібито, чи не єдиною причиною поразки Визвольних змагань. Звідси й провідним мотивом рецепції була загострена полеміка з автором «Історії України-Руси» як виразником ворожого – есерівського за партійною орієнтацією та народницького за історіографічною концептуальністю – ідейного напрямку без суттєвого заглиблення в наукознавчу проблематику.

Промовистим прикладом вище сказаного слугує обговорення в еміграційній періодиці перевиданої «Ілюстрованої історії України» М. Грушевського. Оглядачі з консервативного табору зосередилися виключно на останній частині праці, де автор осмислював недавні революційні події зі свого партійного

становища. На сторінках «Хліборобської України» Д. Дорошенко, наприклад, зазначав: «... Представленне подій 1918 р. з партійного «ес-еровського» погляду, самий масштаб і характер останніх параграфів – зовсім не пасують до цілої книги, і краще було би зовсім цих розділів не містити, ніж надавати книзі зовсім невідповідний для її ваги і значіння «партійний» характер» [9, с. 217; 12, с. 3].

Мотивація ідейного опонування з боку інтелектуалів з консервативного табору ще відвертіше оприявилася при обговоренні публіцистики М. Грушевського еміграційного періоду, передусім статей у редактованому ним часописі «Борітеся-Поборете!». Українські оглядачі закидали вченому політичну недалекоглядність і «національне самозаперечення», стверджували брак у нього оптимістичної візії минулого та сучасного стану українства – «переконання, що Україна має тепер якусь історичну роль, якесь змагання» [5, с. 1]. Д. Донцов, наприклад, у «Підставах нашої політики» карикатурно зобразив еволюцію політичних поглядів ученого «від скромного автономіста до федераліста, від федераліста – з болем і скреготом зубовним – до самостійника, а від самостійника спершу до большевика, а там до попихача і лакея московського уряду» [8, с. 220].

Відзначимо, що поряд з ідеологічними моментами, на загострення світоглядно-історіософської полемічності в той час значною мірою впливали непрості особистісні стосунки та ідейні розходження в середовищі українських емігрантів. Про це промовисто свідчить зміст листа В. Липинського до І. Кривецького: «Представте собі, вже кілька місяців хочу дістати послідні два томи Історії Грушевського про Хмельниччину і, смішно сказати, помимо всіх заходів – не можу. Автор зі мною як з «реакціонером», «контрреволюціонером» і т. д. не піддержує ніяких зносин, у Відні в книгарнях вона чомусь не продається, есери продати мені її відмовили (так!), а на свої листи до Галичини в цій справі не одержую відповіді» [16, с. 54].

Ідеологічне опонування стало провідним мотивом критичного звернення до праць М. Грушевського також з боку молодих кадрів українських марксистів. У

перші роки становлення радянської влади на українських землях початкуючи комуністичні суспільствознавці ще доволі нерішуче та невміло полемізували з іменитим ученим, фактично лише вправляючись у доборі необхідних контраргументів. Яскравими прикладами цьому є схвальні рецензії Матвія Яворського на «Початки громадянства» [27, с. 33-34] та Володимира Коряка (Блюмштейна) на перші томи «Історії української літератури» [14, с. 85].

Успіхи М. Грушевського на полі академічної науки в еміграційне п'ятиліття практично не вплинули на мотивацію звернення до його творчості у російському еміграційному та польському середовищах. Його представники саме на автора «Історії України-Руси» покладали левову частку відповідальності за «руйнівні», на їхнє переконання, наслідки української революції, котра унеможливила відродження польської держави у межах давньої Речі Посполитої і остаточно поховала проект «Великої Росії». Тож не дивно, що в критичній літературі наших сусідів у першій половині 20-х рр. збереглася ідеологічно загострена полеміка з історіографічними тезами та політичними гаслами М. Грушевського.

Натомість у випадку західноєвропейських оглядачів, дякуючи насамперед перекладним проектам організованого М. Грушевським Українського соціологічного інституту, спостерігаємо повернення академічної мотивації. І хоча неодмінно згадувалась видатна роль історика в роки української революції, все ж експонувалися грані його небуденного науково-організаційного таланту.

Окреслені вище мотиваційні тенденції зазнали деяких змін в останнє радянське десятиліття життя та творчості М. Грушевського, сповнене вагомими науковими здобутками та дедалі складнішим протистоянням з державною машиною. Наддніпрянські інтелектуали, котрі визнавали слухність історіографічної концепції автора «Історії України-Руси» і були свідками його громадянської мужності та наукової принциповості у взаєминах із владою, зверталися до праць ученого з метою фахового всебічного обговорення запропонованих гіпотез, а також для їх популяризації у широкому

інтелігентському середовищі. Подібною була й мотивація нечисленних симпатиків ученого в Галичині та на еміграції.

Натомість українські опоненти М. Грушевського з державницького табору після його переїзду до радянської України ніби отримали додаткові аргументи для звинувачення історика у радянофільстві та антидержавництві. В перші роки перебування вченого в Києві вони зверталися до творів історика виключно у полемічному ключі, з метою показати його як безнадійного адепта класичних засад народницької історіософії. Певним зламом тут стало широке відзначення ювілею М. Грушевського в 1926 р., а також вагомість результатів його науково-організаційної праці в перші роки після повернення, котрі показали всю несправедливість попередніх кпинів з історика як «зміновіхівця» в українській періодиці у вільному світі. А поступове посилення репресій проти вченого оточило його постать ореолом мученика, тож полемічні мотиви при зверненні до праць М. Грушевського поступово поступаються популяризаційним.

Цікавим проявом ідейно загостреної полеміки з поглядами М. Грушевського у той час стала дискусія довкола його праці «З історії релігійної думки на Україні». Крім світських релігієзнавців, до неї звернулися й духовні особи, котрі на сторінках конфесійних видань «Записки ЧСВВ» і «Нива» піддали всебічній критиці поширювані визначним ученим оцінки подій та явищ українського церковного життя з позицій євангельської церкви [25, с. 234-241].

Рецензенти праць М. Грушевського з українського марксистського табору в другій половині 20-х – на початку 30-х рр. зверталися до його праць виключно з метою безапеляційного заперечення будь-якої вартості творчого доробку вченого. Тут бачимо виразну тенденцію переходу від гострої полеміки у перші роки переїзду історика до тотальної профанації всієї його спадщини наприкінці життя. І в цьому випадку зламним було святкування ювілею в 1926 р., коли партійні функціонери вирішили, як зазначалося у тогочасних документах, «змінити тактику» у ставленні до М. Грушевського. В критичній літературі така зміна позначилася відходом від будь-яких етичних засад академічної полеміки і

переходом до тактики брутальної лайки та навішування модних у той час ярликів.

Важливою відмінністю цього періоду було поновлення рецензування творів М. Грушевського його польськими і, особливо активно, чеськими колегами. У випадку польських оглядачів відзначимо повернення характерного для кінця XIX ст. домінування академічної мотивації, що можна пояснити зосередженням українського вченого у цей час виключно на науковій праці. Чеські ж учені, відновивши науковий книгообмін з українськими колегами на Наддніпрянщині, продовжили вдумливе обговорення наукової праці київського академіка з позицій актуальних завдань академічного слов'янознавства. Академічна мотивація домінувала також у славістичних середовищах західноєвропейських країн, де на сторінках таких реномованих видань як «Revue Historique», «Le Monde Slave» чи «Revue des Études Slaves» з подивом і повагою відночувалися успіхи науково-організаційної праці М. Грушевського у дедалі складніших умовах марксистського ідеологічного наступу на українську науку.

Після смерті М. Грушевського мотивація поодиноких критичних звернень до його праць носила виключно меморіальний та популяризаційний характер. Впадає у вічі, що змінилася навіть мотивація марксистського зацікавлення спадщиною оголошеного кілька років перед тим класовим ворогом історика: тут бачимо значне згортання погромної риторики. Сказане повною мірою підкреслює рецензія О. Білецького на шостий том «Історії української літератури» [4, с. 261-264].

Звертаючись до проблеми інтенсивності звернення оглядачів до праць М. Грушевського, вкажемо на її пряму залежність від наукової активності самого вченого, а також намагання українських патріотичних організацій (насамперед, Союзу визволення України) популяризувати його історіографічні ідеї через перекладні проекти. З огляду на це, природно, що найменшою кількістю рецензій позначені скромні на творчі досягнення роки заслання (11 позицій оглядів і рецензій) та української революції (20 позицій). Зростання наукової

активності після переїзду на еміграцію очікувано призвело й до більшої зацікавленості з боку критиків (29 позицій). Пік рецензування творів українського вченого припав на найбільш плідне у науковому плані перше п'ятиліття праці в радянському Києві (52 позиції). Від 1929 р. стрімко зменшуються можливості автора «Історії України-Руси» побачити свої праці друком (аж до негласної заборони їх публікації в Україні після арешту і заслання), відповідно, поступово знижується й увага оглядачів до його творчості. Тож не дивно, що на рік смерті М. Грушевського припадають лише одна рецензія – лайливий огляд Ф. Ястребова, а також стислий бібліографічний огляд на сторінках «Revue des Études Slaves».

Відзначені вище особливості творчості самого М. Грушевського в останнє двадцятиліття зумовили специфіку зацікавлення його рецензентів: тут бачимо пряму пов'язаність між творчими пріоритетами вченого та динамікою критичної уваги до тих чи інших текстів. З огляду на популяризаторський акцент літературної праці М. Грушевського в роки війни, революції й еміграції, найчастіше оглядачі зверталися саме до науково-популярних і публіцистичних творів ученого. Втім, серед монографічних видань, як і перед війною, за інтенсивністю звернення лідирувала «Історія України-Руси» (близько п'ятнадцяти оглядів). Наступними за популярністю були «Історія української літератури» (десять рецензій) та «Всесвітня історія в короткому огляді» (вісім рецензій).

На географію критичних оглядів творів М. Грушевського значною мірою вплинула активність ученого та, у перші роки війни, популяризаторів його творів. В останньому випадку йдеться про видавничу діяльність СВУ, в якій твори М. Грушевського посідали особливе місце як важливий пропагандистський матеріал для популяризації української справи в Західній Європі [23, с. 87-96]. Статті вченого, написані на східному боці німецько-російського фронту, передруковувалися у «Віснику СВУ»; невеликі за обсягом популярні книжки М. Грушевського з історії України перекладалися мовами

країн, що входили до блоку Центральних держав. За спостереженнями І. Гирича, «у 1915–1916 роках, коли М. Грушевський перебував у російському засланні, на публікації, що виходили з рамені СВУ, назагал припадає половина друкованих праць історика» [7, с. 94]. Так, 1914 р. у виданнях СВУ та інформаційних агентствах, пов'язаних з ним, вийшли друком такі праці М. Грушевського: «Прегледь на Украинската история» (у часописі «Воля» (чч. 550–553) та окремою брошурою на 12 с. з мапою); «Про старі часи на Україні»; «Le problème de l'Ukraine et son évolution historique» (в журналі «La Revue politique internationale» (Лозанна). – № 11–12. – С. 289–328); Ein Überblick der Geschichte der Ukraina (Відень, брошура на 16 с.). У 1915 р., крім численних статей на сторінках «Вісника СВУ», окремими виданнями з'явилися: «Короткий огляд української історії» (збірник статей «Україна, Росія, Туреччина» турецькою мовою); «Як жив український народ? Коротка історія України» (2 вид., Царгород (Стамбул), 107 с.); «The Historical Evolution of the Ukrainian Problem» (англомовний переклад лозаннської статті, виконаний Д. Рафаловичем, що з'явилася у Лондоні окремою брошурою на 58 с.); «The Ukrainian Revival» (переклад розділу з російськомовного «Нарису історії українського народу» (СПб., 1904), що побачив світ у нью-йоркському видавництві «Ukraine's Claim to Freedom An Appeal for Justice on behalf of thirty five Millions». – С. 28-40); «Die Ukrainische Frage in historischer Entwicklung» (брошура віденського видання на 52 с.). У 1916 році М. Грушевський – знову постійний автор на шпальтах «Вісника СВУ»; окремим виданням побачив світ об'ємний перший том «Geschichte der Ukraine», який був частиною перекладеного ще перед війною Осипом Роздольським німецькою мовою «Нарису історії українського народу» [11, с. 123-124].

Зауважимо, що М. Грушевський стримано оцінював діяльність СВУ, вважаючи її проавстрійською, тому більшість зі згаданих перекладів виходили без його згоди, відтак траплялися окремі редакторські недогляди [18, с. 647-649]. Та попри скепсис М. Грушевського до політичної акції СВУ, саме така

популяризація історичних концепцій багатьма європейськими мовами мала у висліді найбільше – у досліджуване двадцятиліття – розширення спектру національних історіографічних шкіл, представники яких зацікавлено відреагували на праці видатного вченого. Поряд із європейськими оглядачами, уперше про українського вченого заговорили й історики на американському континенті. Таке стрімке розширення географії грушевськознавчої рецепції знайшло відображення на сторінках «Вісника СВУ»: про публікацію праць М. Грушевського іноземними мовами та короткий огляд їхнього змісту, а також спостереження над особливостями їх сприйняття європейським читачем оперативно інформували автори видання [1, с. 20; 22, с. 15; 2, с. 22; 3, с. 325].

В наступні роки української революції географія звернень до творів М. Грушевського обмежувалася країнами Центрально-Східної Європи, представники яких традиційно цікавилися українською проблематикою. Після переїзду вченого на еміграцію і налагодження книгообміну з західноєвропейськими колегами, його праці, поза, звісно, українськими материковими та еміграційними культурними осередками, жваво реферуються в італійських, американських і французьких часописах. Переїзд М. Грушевського до Києва та планомірна робота комуністичної влади з побудови "залізної завіси", значно утруднили оперативний книжковий обмін із західними колегами. Як наслідок – в останнє десятиліття коло рецензентів творів київського академіка поступово звужується до традиційно зацікавлених українською тематикою польських, чеських та французьких славістів.

Рецензенти

Відзначені вище особливості творчості М. Грушевського та її рецепції у досліджуване двадцятиліття підтверджує також звернення до постатей його рецензентів. Тут поряд із незначним домінуванням фахових істориків, бачимо також велику групу літературознавців, філософів, відомих публіцистів і громадських діячів. Тож не реноме класика української історіографії, як це було

у передвоєнний час, а саме творчі пріоритети вченого у той чи інший окрес були визначальним мотивом для рецензентів при зверненні до його текстів. Так, у роки війни та революції до праць українського вченого переважно зверталися оглядачі суспільно-політичного життя. А повернення М. Грушевського до наукової праці на еміграції та в радянське десятиліття відродило домінування серед рецензентів представників академічної науки.

Як і в передвоєнний період, до праць М. Грушевського надалі зверталися першопланові постаті національних історіографічних шкіл, котрі цікавилися славістичною проблематикою, а також провідні оглядачі суспільно-політичних процесів. Найбільш різнобарвною, звісно, була палітра українських оглядачів. Тут бачимо як знакові постаті вітчизняної науки (М. Василенко, Д. Дорошенко, В. Дорошенко, В. Липинський, М. Сумцов та ін.) та культури (приміром, М. Зеров та М. Садовський), так і представників всіх партійних угруповань – від консервативного до марксистського крила. Особливістю досліджуваного періоду, зумовленого виходом праці «З історії релігійної думки на Україні», була поява у когорті українських рецензентів духовних осіб. Згадаємо ім'я блаженного Української греко-католицької церкви, мученика Андрія Ішака [13, с. 293-301]. Швидше за все, духовною особою був і автор рецензії на сторінках «Записок ЧСВВ», котрий заховав себе під криптонімом [26, с. 459-461].

Також вкажемо на той факт, що українські рецензенти представляли практично всі скільки-небудь помітні культурні та наукові осередки як на материковій Україні, так і на еміграції. У першому випадку назвемо Київ, Львів, Харків, Полтаву та Одесу. У другому – Відень, Париж, Берлін і Прагу. Про зацікавленість в українському середовищі творчістю М. Грушевського говорить і той факт, що огляди на його праці бачимо навіть на сторінках таборової преси.

Помітно меншою, порівняно з довоєнним періодом, стала група польських оглядачів творчого доробку М. Грушевського, що можна пояснити зниженням інтенсивності його праці над «Історією України-Руси», в якій традиційно багато йшлося про цікаві для наших сусідів проблеми польсько-українського співжиття

в Галичині та на Правобережжі. У досліджуваний період, поряд зі скромністю польської рецензійної грушевськіани, відзначимо високий індекс цитування праць українського історика на сторінках студій польських колег. З посеред тогочасних рецензентів М. Грушевського до класиків польської науки можна віднести хіба що історика літератури Александра Брікнера. Також польські оглядачі значно рідше за українських колег реагували на публіцистику М. Грушевського, хоча вона й містила дратівливі для них оцінки угоди С. Петлюри та Ю. Пілсудського чи національної політики на західноукраїнських землях у міжвоєнний час. Пояснити це можна більшою небезпекою для відновленої польської держави молодого покоління українських політичних і громадських діячів.

Натомість російські інтелектуали надалі жваво цікавилися творчістю автора «Історії України-Руси», вважаючи його одним із найбільш помітних ідеологів українського руху. Цікавість до його праць серед широких інтелігентських кіл підігрівало також постійне звернення М. Грушевського у своїй публіцистиці до минулого та сучасності українсько-російських взаємин. Тому не випадково серед оглядачів творчості українського вченого бачимо як помітних російських істориків (наприклад, Микола Карєєв, Іван Лінниченко, Петро Кулаковський), так і громадських діячів та публіцистів (приміром, Петро Струве, Віталій Шульгин, Андрій Стороженко).

У випадку російських критиків, можемо відзначити тенденцію поступового звуження кола академічних рецензентів М. Грушевського. Що цікаво, таке явище було викликане зовсім не проблемами з науковою комунікацією. Маємо свідчення, що російські колеги українського вченого з академічного середовища, котрі жваво обговорювали його творчість наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., відчували себе обманутими колегою після того, як він очолив Центральну Раду. Адже у передвоєнний час і, особливо, в роки його заслання вони доклали чимало зусиль для переконання представників влади різного рівня (аж до президента Академії наук великого князя Костянтина Романова) у виключно культурницькій

спрямованості різнопланової праці М. Грушевського. Тоді як революційні події фактично довели правоту оцінок представників правомонархічного табору, котрі завжди акцентували небезпеку для цілісності імперії різнопланової праці автора «Історії України-Руси». Така образа, наприклад, бринить у листах колишнього приятеля українського вченого Олексія Шахматова до російських колег, написаних у революційні часи. Так, у листі до Анатолія Коні він писав: «Як і Ви, я з особливим жахом зупиняюся перед зрадою українців на чолі з Грушевським. Це найважчий удар по Росії» [19, с. 21].

Серед чеських рецензентів М. Грушевського, як і в довоєнний час, бачимо імена найбільш помітних україністів, котрі в своїх оцінках нав'язували до передвоєнних традицій чеської грушевськiани. Тут згадаємо активних як в академічному житті, так і в громадському дискурсі Ярослава Бідло та Вінсента Харвата. Особливістю чеської рецепції ідей автора «Історії України-Руси» у досліджуваний час була значна частка бібліографічних оглядів, котрі здебільшого наводилися без підпису, тож значною складністю на сьогодні є відтворити динаміку персоналіїного ряду чеських україністів.

Відзначене вище зменшення зацікавленості різноплановою працею М. Грушевського з боку його колег поза слов'янським світом цілком підтверджується кількісним звуженням групи його рецензентів. Але незважаючи на це, як і в попередній період, до праць українського історика зверталися чолові постаті національних славістичних шкіл. В Італії це були Нікола Феста, Ауреліо Пальм'єрі та Етторе Лью Гатто, у Франції – Антуан Мартель та Андре Мазон, в США – Франк Альфред Голдер та ін. Подібно до чеської україністики, на сторінках тогочасної західноєвропейської періодики значна частка бібліографічних оглядів на праці автора «Історії України-Руси» наводилися без підпису, що унеможлиблює персоніфікацію його рецензентів.

Ще одна виразна тенденція стосується вікового аспекту порушеної проблеми. Нагадаємо, що серед українських рецензентів у передвоєнне десятиліття здебільшого домінували дослідники старшого, стосовно

М. Грушевського, покоління науковців або його однолітки. У наступне ж двадцятиліття ми бачимо динамічне «омолодження» колективу рецензентів. Частка старших за українського вченого дослідників різко зменшується – назвемо лише імена Миколи Сумцова та Миколи Садовського. Дещо більшою була група оглядачів, котрі були ровесниками М. Грушевського. Тут згадаємо імена Миколи Василенка, В'ячеслава Камінського, Михайла Марковського, Володимира Перетца, Миколи Сагарди та Петра Стебницького. Найбільшою ж віковою групою були оглядачі молодшого за українського вченого покоління. Левова частка з них розпочали свій шлях у науці вже на початку ХХ ст. При цьому як цікавий факт відзначимо, що наймолодшими рецензентами М. Грушевського були його опоненти з марксистського табору; деякі з них (наприклад, Ф. Ястребов) навіть народилися на початку минулого століття.

Зауважена тенденція «омолодження» колективу рецензентів М. Грушевського властива й групі неукраїнських оглядачів. Хоча тут згадані процеси не були настільки радикальними, як в українському випадку. Рецензенти М. Грушевського поза українським інтелектуальним світом здебільшого належали до одного з ним покоління. Старшим за автора «Історії України-Руси» був лише Александр Брікнер. Однолітками М. Грушевського були Тадеуш Грабовський, Михайло Покровський, Петро Струве, Нікола Феста. До покоління 70-90-х рр. ХІХ ст. належали Мечислав Гавлік, Франк Альфред Голдер, Антуан Мартель, Вінсент Харват, Чеслав Франкевич. Всі вони розпочали шлях у науці ще до вибуху Першої світової війни.

Відзначимо, що більшість зі згаданих вище рецензентів М. Грушевського зверталися до його творів лише один раз. Найбільш активними серед українських оглядачів ученого були Володимир Дорошенко, Олександр Дорошкевич та Кость Лоський. Двічі до праць українського історика зверталися В'ячеслав Прокопович, Микола Зеров, Дмитро Антонович, Михайло Марковський та Федір Ястребов. Неодноразово до праць М. Грушевського і редагованих ним видань на сторінках журналу «Slovanský Přehled» звертався чех

Вінсент Харват. Серед польських інтелектуалів двічі рецензувала студії автора «Історії України-Руси» Галина Турська.

Звертаючись до гендерного виміру нашої проблеми відзначимо тотальне переважання чоловіків, що відповідало тогочасній ситуації в науці, у тім і в історичній, з її здебільшого маскуліним обличчям. Єдина виявлена нами жінка, котра критично відгукнулася на праці М. Грушевського, це щойно згадувана польський мовознавець Галина Турська – на той час співробітниця віленського журналу «Balticoslavika. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie».

Стисло підсумовуючи наші спостереження над персоналіїним виміром проблеми рецензування праць М. Грушевського, відзначимо певний баланс між фаховими істориками та оглядачами громадсько-політичного життя за незначного переважання першої групи. При цьому до його наукових творів зверталися, як правило, першопланові постаті національних славістичних осередків, тим самим визнаючи лідерство ученого в українській гуманітаристиці. Подібною була й ситуація з оглядачами суспільно-політичної публіцистики українського діяча. І в цьому випадку ми бачимо голосні імена представників різноколірних партійних таборів, котрі підносили впливовість М. Грушевського на процес становлення модерного українського руху.

Оцінки

Грушевськознавчі рефлексії двадцятиліття між початком війни і трагічною смертю ученого в 1934 р. є доволі строкатою та складною для узагальнення картиною. Найбільших метаморфоз сприйняття творчості М. Грушевського у цей час зазнало у вітчизняній інтелектуальній культурі. Переслідування вченого за його громадсько-політичну діяльність та заслання вглиб Російської імперії призвели до формування в українській патріотичній публіцистиці його образу як національного героя та мученика, загально визнаного авторитета не лише в науковому, але й у моральному плані. Перша світова війна, поляризувавши

українську інтелігенцію на симпатиків проросійської та проавстрійської орієнтації, на короткий час спричинила критику політичної публіцистики М. Грушевського початку ХХ ст., в якій, хоча й не акцентовано, симпатії лежали по стороні східного сусіда. Утім, його реноме як найавторитетнішого гуманітарія залишилося непорушним, а наступна доба Визвольних змагань притлумила поодинокі критичні голоси.

Перебування вченого на політичному Олімпі стало унікальним історичним моментом, коли українці різних політичних орієнтацій були єдині у визнанні інтелектуального, духовного та політичного лідерства М. Грушевського, що знайшло найбільш яскраве відображення у присвячених голові Центральної Ради біографічних нарисах. На їхніх сторінках відбулася символічна ротація лідерів: у традиційній трійці національного пантеону Шевченко–Драгоманов–Грушевський учений перемістився на другу позицію. Саме в 1917–1918 рр. в українській публіцистиці утвердився образ «батька Грушевського» – провідника нації, що не лише повернув народу його історичну пам'ять, але й став біля керма відродженої держави.

Непослідовність політики Центральної Ради та зростаюча критика її голови з боку представників багатьох українських політичних сил надали нових імпульсів традиції протиставлення політичної та суто наукової складових діяльності М. Грушевського з відповідними схвальними чи осудливими епітетами. А поразка Визвольних змагань поставила під сумнів універсальність генія автора «Історії України-Руси» та призвела до розчарування широких кіл інтелігенції у правоті його суспільно-політичних гасел. Саме на цей час припадає усталення та поширення в літературі дихотомії "видатний історик – поганий/недалекоглядний політик", яка ставала все більш традиційною й як стійкий стереотип прижилася в українській інтелектуальній думці другої половини ХХ ст.

На жаль, негативне ставлення до досвіду державотворчої діяльності вченого досить швидко було екстрапольовано на всю сферу його діяльності, включно з

науковою. Важка духовна криза українства в умовах поразки Визвольних змагань, звичні для такого стану пошуки винних, швидка концептуалізація теоретичних засад державницького напрямку поставили під сумнів непорушний перед тим авторитет Грушевського-історика. У дедалі ширшому колі симпатиків державницької історіософії, частина яких представляли його львівську школу (згадаємо у першу чергу Степана Томашівського та Івана Кревецького), з різним ступенем критичності й аргументованості було зауважено невідповідність теоретичних ідей та історіографічної практики вченого актуальним вимогам наукового поступу і буття нації. Розпочавши з критики поодиноких аспектів історіографічної спадщини М. Грушевського (насамперед з його антинорманізму), дослідники та інтерпретатори невдовзі поставили під сумнів і всю його наукову схему. Наприклад, С. Томашівський закликав шукати витoki українського державотворення не в добі Київської Русі, як його вчитель, а в часах Галицько-Волинського князівства. У приватному спілкуванні прибічники історіософії В. Липинського подекуди взагалі відмовляли працям М. Грушевського у будь-якій евристичній вартості, звівши цінність його творчої спадщини фактично до звичайного ерудитизму й археографії [24, с. 269-272].

В останній третині 20-х – на початку 30-х рр. наукова спадщина М. Грушевського в очах українських інтелектуалів з іншого боку радянського кордону традиційно сприймалася як класика українознавства, символізуючи найвидатніші досягнення вітчизняної історіографії кінця XIX – початку XX ст., її тісну пов'язаність з національно-визвольною боротьбою. Доволі характерною тут можна назвати оцінку, висловлену Д. Дорошенком: «Колосальна й дуже цінна з чисто-наукового погляду праця Грушевського була останнім словом і завершенням довгого періоду в розвитку української історичної думки, опертої на презумпції практичного служення історичної науки громадським ідеалам свого часу. Українська історична наука в особі Грушевського вірно виконала цю службу» [10, с. 13].

Інший варіант ідеологізації творчості М. Грушевського в 20-х рр. пов'язаний з утвердженням радянської течії марксизму. Представники його української версії, різко засуджуючи політичне минуле вченого, тривалий час цілком лояльно ставилися до його наукової спадщини, сприймаючи історичну схему та фактично переосмислюючи зібраний джерельний матеріал з соціально-економічних позицій. Утім, загострення суспільно-політичної ситуації в країні, згортання процесів українізації, наростання тоталітарних тенденцій в ідеології та науці, врешті – поява молодих марксистських кадрів, вихованих у дусі ідейної непримиренності та наукового догматизму, призвели, починаючи з останньої третини 20-х рр., до різкого зростання критичності на адресу наукової спадщини вченого. На початку 30-х рр. згадана критичність змінилася гвалтовністю і набула масовості на шпальтах періодичних видань республіки і у публічному дискурсі, сумним символом чого стали модні у той час колективні погромні дискусії, що нерідко нагадували театралізовані дійства. Так і не піднявшись до рівня наукової критики праць патріарха вітчизняної науки та коректної полеміки з ним, українська марксистська грушевськіана вульгарністю оцінок продемонструвала крайні варіанти ідеологізації спадщини вченого.

Менше чулися у міжвоєнні роки голоси прибічників історичної моделі вченого, які представляли головно наддніпрянську течію української історіографії, що не була настільки заангажована в ідеологічне протиборство, як галицькі чи емігрантські інтелектуали. Утім, саме послідовники наукової концепції М. Грушевського спричинилися до появи перших аналітичних розвідок, спеціально присвячених висвітленню ключових моментів його історіографічної спадщини. Дякуючи їм, українська грушевськіана другої половини 20-х рр. збагатилася цінними працями над багатьма аспектами історіографічного доробку М. Грушевського, його теоретико-методологічної концепції, історико-літературних і соціологічних студій. Та найважливішим стало те, що вперше виважено та аргументовано, без крайнощів осудливої чи піднесеної риторики, дослідники намагалися окреслити місце вченого в

українському та східноєвропейському історіографічному процесі тієї доби. Тут, поряд зі звичайною інвентаризацією здобутків М. Грушевського на полі науки, було визначено ті перспективи в подальшому поступі вітчизняної гуманістики, відкриття яких уможливила його багатогранна наукова діяльність.

Зацікавленим і доволі подібним у проявах та оцінках було ставлення до творчості М. Грушевського з боку наших сусідів. З початком війни у польській та російській публіцистиці оглядачі різних партійних кольорів об'єдналися у своїй критичності щодо оцінок діяльності вченого, що пояснюється активізацією українського національно-визвольного руху, моральна та ідейна причетність до якого з боку автора «Історії України-Руси» була очевидною. У його наукових працях вбачали вже не просто обґрунтування певних історичних теорій, як це було на зламі XIX–XX ст., а фактично політичний маніфест, який надавав ідеологічне підґрунтя українському визвольному рухові. На сторінках численних видань почалося стрімке формування образу львівського професора як ворога російської та польської державності, що на кошти Німеччини та Австро-Угорщини провадить широку від'єднавчу роботу.

У повоєнний час російська еміграційна публіцистика, перебуваючи під враженням недавніх подій доби збройного протистояння, і надалі артикулювала тези про штучний характер українського національного руху та вправлялася у демонізації постаті М. Грушевського. Образ видатного славіста був практично заслонений його суспільно-політичною практикою. Змальовуючи цю ситуацію у листі до К. Студинського, М. Грушевський нарікав: «Останніми місяцями, слідячи за славіст[ичними] закордонними виданнями – оскільки їх можна, NB дістати, – я бачу, як Общероси знову збили українську проблему в науці до розмірів мінімальних, до вигляду якихось ненаукових фантазій і под[ібне]. Рос[ійські] учені-емігранти, що розтіклись по всьому світу і їм скрізь дають місце, просто з мотивів гуманітарних, може несвідомо використовують се для скріплення і поглиблення ідеї єдиної Руси... Влітає, розуміється, при тім особливо міні» [17, с. 132].

Водночас завмерле наукове життя того часу демонструвало більшу стійкість до ідеологічних стереотипів: поряд із щойно зауваженим явищем, спостерігаємо цілком коректну наукову полеміку з окремими складовими історіографічної моделі М. Грушевського. Для прикладу наведемо низку праць М. Ростовцева з ранньої історії слов'янської колонізації та генези державотворчих процесів на східноєвропейських теренах, в яких автор, полемізуючи з історичною схемою українського колеги, часто апелює до його наукових здобутків [33, s. 5-18; 20, s. 142-149].

Подібним за тональністю та емоційністю до російського був польський контекст рецепції науково-дослідної діяльності М. Грушевського наприкінці 10-х – у першій половині 20-х років. Тут також можемо відзначити, з одного боку, рішуче опонування українському вченому в його баченні спільних аспектів минулого та актуального стану життя польського та українського народів, з іншого – доволі високий індекс цитування праць автора «Історії України-Руси», визнання його авторитетним дослідником східноєвропейської проблематики, чії студії є класичними для розуміння цілого спектру наукових проблем [34, s. 87; 29, s. 57; 32, s. 46-47].

Відмова М. Грушевського від активної громадсько-політичної праці та його повернення до Києва не одразу вплинули на оціночний бік грушевськознавчих рефлексій наших сусідів. В другій половині 20-х рр. представники російської еміграційної та польської публіцистики надалі нерозривно, як цілісний феномен, розглядали його наукову та суспільно-політичну діяльність, спрямовану, як неодмінно наголошувалося, на ущемлення їхніх національних інтересів в «історичних» правах на українські землі. Разом із тим, поряд із гострою критикою Грушевського-політика, спостерігаємо здебільшого коректне ставлення до його наукової спадщини. Загалом, незважаючи на широту полеміки з ідеями автора «Історії України-Руси», на сторінках російських еміграційних та польських наукових видань його творчий доробок стійко асоціювався з видатними здобутками української гуманітаристики.

В останні роки життя М. Грушевського помітно зменшилася питома вага критичності в оцінках його діяльності з боку польських дослідників і публіцистів. Поряд із перманентною полемікою з історичною схемою автора «Історії України-Руси», польські вчені в цілому залишилися на позиціях академічної науки. Більш емоційно, хоча й порівняно спокійніше ніж у попередній період, феномен Грушевського-історика сприймався у середовищі російських інтелектуалів на еміграції: вони надалі були схильні політизувати спадщину видатного українця, залишаючись на великодержавних позиціях. Академічна полеміка з поглядами М. Грушевського на сторінках наукових видань надалі кількісно поступалася антиукраїнській публіцистиці, де вчений був одним із головних негативних персонажів.

У 20-ті рр. цікавим історіографічним явищем була інтерпретація творчої спадщини М. Грушевського представниками російського марксизму. Прикметно, що вони (наприклад, М. Покровський і представники його школи) з більшою симпатією ставилися до Грушевського-історика, ніж до своїх українських однодумців по ідеологічному фронту, картаючи останніх за дилетантизм та вбачаючи в їхній творчості більшу небезпеку з огляду на численні ревізійні експерименти. Чи не найбільш яскраво це проявлялося в тому, що навіть у роки загострення ідеологічної боротьби на «історичному фронті» наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ставлення з боку російських радянських учених до праць М. Грушевського носило помірковано критичний характер, що особливо контрастував з тією істерією, яку підняли на сторінках київських і харківських видань українські суспільствознавці.

У досліджуване двадцятиліття з усіх слов'янських історичних шкіл найбільш прихильно до спадщини «Нестора української історії», як образно назвав М. Грушевського один із рецензентів [28, s. 775], поставилися чеські славісти. Приязні довголітні взаємини українського вченого з провідними чеськими гуманітаріями та налагоджений з ними книгообмін, а також потужна українська культурна еміграція в країні сприяли розвитку чеських

українознавчих студій. Зі сторінок празьких наукових видань М. Грушевський постає як невтомний талановитий організатор наукового життя та дослідник українського минулого.

В останні роки життя М. Грушевського інформація про його наукову діяльність зі значним запізненням і з великими труднощами просочувалася крізь «залізну завісу». Образ літнього вченого – в'язня сумління, забороненого у «почесне заслання» до Москви, значною мірою деідеологізував грушевськознавчий дискурс. Тож у слов'янському світі за межами радянської держави творча спадщина М. Грушевського поступово ставала класикою слов'янознавства. Найбільш прихильні відзиви у цей час надалі звучали зі сторінок чеських наукових часописів, де в численних критичних та аналітичних оглядах було змальовано героїчний образ українського вченого – справжнього подвижника на полі розбудови української культури та науки.

Цікавою була динаміка грушевськознавчого дискурсу у західноєвропейській літературі, де в роки війни оцінки діяльності вченого корелювалися відповідно до політичних симпатій тих кіл, з яких вони виходили. Такі оцінки були назагал піднесені в країнах Четвертого союзу, де М. Грушевського величали «першим історичним авторитетом України» [15, с. 58]. Більш стриманими чи подекуди й негативними оцінки наукового доробку українського історика бачимо в періодиці держав Антанти. Утім, незважаючи на політичні вподобання, західноєвропейські науковці були єдиними у скептичному ставленні до антинорманізму автора «Історії України-Руси», полемізували з його баченням генези українського народу.

У наступний період Визвольних змагань бачимо поступове посилення ідеологізації всіх аспектів діяльності М. Грушевського, викликане стрімким політичним піднесенням ученого та його публіцистичними виступами, сповненими пронімецької риторики. Згадані обставини, поряд із цілеспрямованою діяльністю М. Грушевського щодо популяризації здобутків українського наукового руху багатьма європейськими мовами, привернули увагу

до його творчості з боку західних славистів. Попри тогочасну оглядовість їхніх оцінок, все ж акцентувалася фахова ґрунтовність праць ученого та їх важливість для запізнання західного світу з українською культурою.

Після переїзду на еміграцію, М. Грушевський на базі створеного Українського соціологічного інституту розгорнув широку видавничу діяльність, котра була спрямована на популяризацію української версії минулого східноєвропейського регіону. Власне з публікацією праць ученого європейськими мовами в рамках видавничої діяльності УСІ відродилося обговорення його творчих ідей у середовищі європейських інтелектуалів. Попри те, що рецензенти надалі говорили про помітну політизацію М. Грушевським своєї наукової лабораторії, у критичній літературі було помітно захоплення його крупним науковим і організаційним талантом.

Повернення М. Грушевського до Києва та швидка реалізація ним широко закресленої програми українознавчих студій у ВУАН привернули доброзичливу увагу західноєвропейських славистів до його науково-організаційної діяльності, що здобула загалом схвальні відгуки на сторінках фахової періодики багатьох країн континенту. Етапним для грушевськознавчої рефлексії стало масштабне вшанування М. Грушевського в 1926 р., що значно деідеологізувало попередні оціночні позиції, експонувавши наукову універсальність українського вченого.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. у західноєвропейському слов'янознавстві зацікавленість україністикою загалом та спадщиною М. Грушевського зокрема помітно зменшилася. Утім, реномовані славістичні часописи того часу охоче надавали свої шпальта українським дописувачам, котрі популяризували творчий доробок ученого в західному світі. Також посилена увага західних славистів до феномену радянської держави стимулювала привернення уваги до українського наукового руху на підрадянських землях, а в цьому контексті – і до діяльності одного з його лідерів. Відтак, узагальнивши розпорошені по численних виданнях дрібні згадки, можемо зробити висновок, що зі сторінок європейських славістичних видань наприкінці свого життя

М. Грушевський постає як видатний учений-україніст, котрий створив цілу епоху в культурному розвитку одного з найбільших слов'янських народів.

Узагальнюючи наші спостереження над рецензуванням праць М. Грушевського його сучасниками після вибуху Першої світової війни, можемо впевнено говорити про унікальність цього процесу як історіографічного явища в українській інтелектуальній культурі. Виняткова наукова продуктивність ученого, а також його визначне місце в українському визвольному русі спричинили незнану перед тим зацікавленість особою голови Центральної Ради у багатьох національних і читацьких середовищах. Завдячуючи цьому, про українство як про модерний феномен заговорили не лише в багатьох європейських країнах, але й у Новому Світі. Втім, найбільш разючими виявилися впливи історіографічного плану: у короткому часі в професійному середовищі остаточно утвердився, як рівноправний, український погляд на увесь спектр східноєвропейської історичної проблематики, визріло розуміння очевидності вимог українських учених переосмислити канонізовані традицією постулати польської та російської історіографії XIX ст. Ініційовані автором «Історії України-Руси» міждисциплінарні дискусії, до яких долучилися видатні представники тогочасної науки, мали потужний модернізаційний вплив на всю вітчизняну гуманітаристику, сприяючи концептуальному та інституційному утвердженню українських студій як повноправної складової славістики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бібліографія // Вісник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 23–24. – С. 20.
2. Бібліографія // Вісник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 39–40. – С. 22.
3. Бібліографія // Вісник СВУ. – Відень, 1916. – Ч. 98. – С. 325.
4. Білокінь С. Рецензія О. Білецького на шостий том «Історії Української Літератури» / С. Білокінь // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4/1–4. – С. 261–264.

5. Бурнатович О. Історична місія України / О. Бурнатович // Український прапор. – Відень, 1922. – Ч. 7. – С. 1.
6. Волох С. Мих. Грушевський. Якої ми хочемо автономії і федерації. – Вільна Україна, статі з останніх днів. – Хто такі українці і чого вони хочуть. – звідки пішло українство і до чого воно йде... Київ, 1917 / С. Волох // ЛНВ. – 1917. – Т. LXVII. – С. 155.
7. Гирич І. «Федераліст» очима «самостійника» (до історії написання статті А.Жука «М.Грушевський та СБУ») / І. Гирич // Молода нація. Альманах. – 2002. – № 3. – С. 94.
8. Донцов Д. Підстави нашої політики / Д. Донцов // Донцов Дмитро. Твори. Том 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів : Кальварія, 2001. – С. 220.
9. Дорошенко Д. М. Грушевський: Ілюстрована історія України. Видання Дніпровського Союзу споживчих Союзів України «Дніпросоюз». Київ–Відень, 1921 / Д. Дорошенко // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Книжка третя. – Збірник V і VI. – С. 217.
10. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Варшава, 1932. – Том I (до половини XVII століття). – С. 13.
11. Жук А. Проф. М. Грушевський і Союз Визволення України в роках Першої світової війни / А. Жук // Молода нація. Альманах. – 2002. – № 3. – С. 123–124.
12. Жученко М. [Дорошенко Д.] Що дав 1921 рік на полі українського письменства / М. Жученко // Українське слово. – Берлін, 1922. – Ч. 114. – С. 3.
13. Ішак А. Др. о. Михайло Грушевський і його історія релігійної думки на Україні / А. Ішак // Нива. – Львів, 1925. – Ч. 9. – С. 293–301.
14. Коряк В. Література на робфаках / В. Коряк // Путь Просвещения. – 1923. – № 6. – С. 85.

15. Кураєв О. Перший історичний авторитет України. Михайло Грушевський і німецьке українознавство / О. Кураєв // Вісник НАН України. – 2000. – № 3. – С. 58.

16. Липинський В. З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 1996. – С. 54.

17. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упорядкування, археографічна передмова Г.Сварник. – Львів–Нью–Йорк, 1998 : Видавництво М.П.Коць. – С. 132.

18. М.К. [Капраль М.] Коментарі до : Грушевський М. Короткий огляд української історії // Грушевський М.С. Твори : У 50 т. ; / Редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; Голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007. – Т. 8. Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – С. 647–649.

19. Робинсон М. А. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов) / М. А. Робинсон. – М. : Издательство «Индрик», 2004. – С. 21.

20. Ростовцев М. Происхождение Киевской Руси / Ростовцев М. // Современные записки. Общественно–политический и литературный журнал. – Париж, 1921. – III. – С. 142–149.

21. Савенко А. Наше национальное имя / А. Савенко // Малая Русь. – К., 1918. – Выпуск первый. – С. 21.

22. Статя проф. М. Грушевського в ньюоркському «Таймсі» // Вісник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 61–62. – С. 15.

23. Тельвак В. Історія на службі пропаганди: праці Михайла Грушевського в інформаційній діяльності Союзу Визволення України / В. Тельвак // Історія-ментальність-ідентичність. Випуск IV : Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття : колективна монографія / за ред. Леоніда Зашкільняка, Йоанни Пісулінської, Павла Серженги. – Львів : ПАІС, 2011. – С. 87–96.

24. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / В. Тельвак. – Київ–Дрогобич : «Вимір», 2008. – С. 269–272.

25. Тельвак В. «З історії релігійної думки на Україні» Михайла Грушевського в оцінках сучасників / В. Тельвак, В. Педич // Історія релігій в Україн : науковий щорічник. – Л. : Логос, 2013. – Книга I. Частина I : Історія. – С. 234–241.

26. Ф. С. Грушевський Михайло. З історії релігійної думки на Україні. Львів, 1923 / С. Ф. // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1927. – Т. 2. – Вип. 3–4. – С. 459–461.

27. Яворський М. Мих. Грушевський. Початки громадянства (генетична соціологія). Прага 1921 ст. 328 / М. Яворський // Книга. – Харків, 1923. – № 2. – С. 33–34.

28. Ch.: Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Під редакцією академіка Михайла Грушевського // Slovanský Přehled. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 775.

29. Chodyncki K. Geneza równouprawnienia schyzmatyków w Wielkim Ks. Litewskim / K. Chodyncki // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1919–1920. – Seria II. – T. II. – S. 57.

30. Golder F. A. Geschichte der Ukraine. Teil I. Von Michael Hruschewskyj, professor der Geschichte an der Universität in Lemberg. (Lemberg : «Bund zur Befreiung der Ukraine». 1916. Pp. viii, 224) / F. A. Golder // The American Historical Review. – 1919. – Vol. 24. – № 4. – P. 666–667

31. N. F. [Festa N.] : M. Hruchevsky Abrègè de L'histoire de L'Ukraine. Paris, Genève, Prague; 1920, pp.256 / N. Festa // L'Europa Orientale. – Roma, 1921. – Anno I. – S. 296.

32. Papée F. Jagiellonowie a Moskwa / F. Papée // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1922. – Rocznik XXXVI. – S. 46–47.

33. Rostovtzeff M. Les origins de la russie kiévienne / M. Rostovtzeff // Revue des études slaves. – Paris, 1922. – Tome second. – S. 5–18.

34. Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w. / S. Zakrzewski // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1921. – Seria II. – T. III. – S. 87.

Українська історія першої половини ХХ в. отмечена не только борьбой за государственную независимость, а и формированием украинского взгляда на весь спектр восточноевропейской исторической проблематики. Ведущую роль в обоих процессах играл М. Грушевский. Таким образом, статья посвящена анализу рецепции политической и научной деятельности М. Грушевского после 1914 г. Отмечается, что оценки современниками научных трудов ученого тесно переплелись с характеристиками публицистической и общественно-политической деятельности. Относительно рецензентов, в статье говорится, что кроме профессиональных историков среди них видим и литературоведов, философов, публицистов, общественных деятелей.

Ключевые слова: М. Грушевский, рецензирование, мотивационные тенденции, научное творчество, оценки.

The history of Ukraine (the first half of the twentieth century) was featured by the struggle for independence and the formation of Ukrainian view on the whole range of East European historical problems. M. Grushevskiy performed significant role in both processes. So this article is devoted to the analysis of M. Grushevskiy's political and scientific heritage after 1914. It should be noted, that the contemporaries' estimates of the scientist scientific heritage closely intertwined with the characteristics of publicist creativity and, especially with his social and political activities. Special attention is paid to the description of motivation to appeal to M. Grushevskiy's creative heritage in different national environments. In general, this analysis indicates the direct dependence of intensity appealing of reviewers of M. Grushevskiy's works from scientist's scientific activity. This factor has influenced to the geographic origin of the critical reviews of M. Grushevskiy's works. Regarding the reviewers, the author has noted that in addition to the professional historians and among them we can see literary scholars, philosophers, journalists and even public figures. Some attention is paid to the fact that in wartime the image of famous «slavist» was almost obscured his social and political practice.

Keywords: M. Grushevskiy, the review, motivational tendencies, the scientific work, assessments.